ստեղծագործութեանց, այլեւ ամբողջ Հայաստանի»:[1] Դրա հետևանքով է, որ մայիսի սկզբին Ա. Խատիսյանի կառավարության կազմում հրաժարական է տալիս նաև Ն. Աղբալյանը: Կազմվում է նոր կառավարություն՝ Դաշնակցության բյուրոյի անդամներից: Հանրային կրթության և արվեստի նախարար է նշանակվում Գևորգ Ղազարյանը: Վերջինս լինելով հմուտ մանկավարժ և կազմակերպիչ, շարունակեց Ն. Աղբալյանի սկսած կրթական բարեփոխումների քաղաքականությունը: 1920թ.-մայիս-հունիս ամիսներին նախարարների խորհուրդը ընդունեց մի քանի օրենսդրական ակտեր, որոնց համար հիմք էին հանդիսացել 1919/20 ուս. տարում նախարարության կողմից մշակած օրինագծերը: Հայ մանկավարժությունը շարունակում էր ակտիվորեն մասնակցել երկրի հասարակական քաղաքական կյանքին: Խորհրդային իշխանության հաստատումից հետո, հայ մանկավարժությունը շարունակում էր անձնուրաց նվիրումով նոր սերունդներ կրթել հայրենիքի վերածննդի համար:

ԳՐԻՇԱ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԴԻՎԻԶԻԱՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՒՄԸ ՀԱՅ ՊԱՏՄԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ /1941-2001ԹԹ./

Խորհրդային Միության Հայրենական մեծ պատերազմը /22.6.1941թ.-9.5.1945թ./ ծանր փորձություն հանդիսացավ ինչպես Միության բոլոր ժողովուրդների, այնպես էլ հայ ժողովրդի համար: Միայն ԽՍՀՄ մարդկային անվերադարձ կորուստները կազմեցին 26,6 միլիոն մարդ[2], իսկ հայ ժողովրդինը՝ ավելի քան 200000 մարդ, որից 100000-ը՝ Խորհրդային Հայաստանից: Ընդհանուր առմամբ պատերազմին մասնակցեց 600000 հայ, որի կեսից ավելին՝ Հայաստանից[3]: Հայ ռազմիկներից շուրջ 67000-ը պատերազմին մասնակցեց Կարմիր բանակի կազմում գոյություն ունեցած հայկական վեց-ազգային դիվիզիաների շարքերում[4]: Այդ դիվիզիաներից հինգը՝ 89-ը, 261-ը, 408-ը, 409-ը և 390-ը կազմավորվել են 1941-1942 թվականներին, առաջին չորսը Խորհրդային Հայաստանի տարածքում, վերջինը՝ Կերչում: Հայկական 76-րդ լեռնահրաձգային դիվիզիան կազմավորվել էր ավելի վաղ՝ 1920-1922 թվականներին՝ Հայաստանի առաջին հանրապետության բանակի, ապա Հայկական Կարմիր բանակի վերակառուցման հետևանքով[5]: Հայկական դիվիզիաները մարտական դժվարին ուղի անցան Մեծ Հայրենականի տա-

---

[1] *Ռուբէն. Հայ յեղափոխականի մը յիշատակարանները, էջ 287-288:*

[2] *Россия и СССР в войнах XX века. Потери вооруженных сил. статистическое исследование, М., 2001, с. 229.*

[3] *Ավետիսյան Հ. Ա., Դարի խոշորագույն իրադարձությունը, «Պատմա-բանասիրական հանդես». 1995, թիվ 2, էջ 60:*

[4] *Հարությունյան Կ. Ա., Հ. Հ. Մանուկյան, Հայ ժողովրդի ավանդը Հայրենական մեծ պատերազմում տարած հաղթանակում 1941-1945թթ., Ե., 2001, էջ 20:*

[5] *Մնացականյան Ա. Ն., Միասնական շարքերում, Ե., 1975, էջ 65-66:*

րիներին և իրենց արյան գնով նպաստեցին ֆաշիզմի ջախջախման գործին: Նրանցից 89-րդ դիվիզիան Կովկասի նախալեռներից՝ Կուրանի, Թամանի, Կերչի, Դրիմի, Լեհաստանի տարածքներում մղված հերոսական մարտերով հասավ Գերմանիա և իր արժանի ավանդը ներդրեց Բեռլինի գրավման ճակատամարտում: Պատերազմի հաղթական ավարտի ժամանակ միավորման դրոշը զարդարում էին Կարմիր աստղի, Կարմիր դրոշի և Կուտուզովի 2-րդ աստիճանի շքանշանները. դիվիզիան կրում էր Թամանյան, իսկ նրա երկու գնդերը՝ Սևաստոպոլյան պատվավոր անունները: Մոզդոկի մոտից՝ Կուրանի, Ուկրաինայի, Մոլդովայի տարածքներով դեպի Ռումինիա, Հունգարիա, Ավստրիա և Չեխոսլովակիա ծգվեց Հայկական 409-րդ հրածգային դիվիզիայի մարտական ուղին: Մարտերում տարած հաղթանակների համար դիվիզիան պարգևատրվեց Բոգոան Խմելնիցկու 2-րդ աստիճանի շքանշանով, արժանացավ Կիրովոգրադյան և Բրատիսլավյան պատվավոր անունների[1]: Իր անձնակազմի արյան գնով Հայկական 408-րդ հրածգային դիվիզիան 1942թ. աշնանը ծախսեց Նովոռոսիյսկի և Տուապսեյի վրայով Անդրկովկաս ներխուժելու գերմանաֆաշիստական հրամանատարության պլանները, թույլ չտալով թշնամուն անցնել կարևոր նշանակության լեռնանցքները՝ Փշիշ գետ Սեմաշխո լեռ-Գյոթզ-Շահումյան տեղամասում[2]. 1942թ. փետրվար-մարտ ամիսներին Կերչում դաժան մարտեր էր մղում Հայկական 390-րդ հրածգային դիվիզիան, որը բացառիկ դժվարին պայմաններում իր վրա կրեց հակառակորդի կենդանի ուժի ու տեխնիկայի մի քանի անգամ թվապես գերակշիռ ուժերի հարվածները: Շուրջ երեք ամիս տևած արյունահեղ մարտերում, տեղում գամելով թշնամու մեծաքանակ հարվածային զորամասերին, դիվիզիան զգալի չափով թեթևացրեց Սևաստոպոլի հերոսական պաշտպանների դրությունը, ինչպես նաև նպաստեց Կերչի վրայով Կովկաս ներխուժել ցանկացող թշնամու ուժերի առաջախաղացման ժամանակավորապես դադարեցմանը[3]:

Հայկական ամենահին միավորումը՝ 76-րդ լեռնահրածգային Կ. Ե. Վորոշիլովի անվան կարմրադրոշ դիվիզիան էր, որն ինչպես արդեն նշեցինք, կազմավորվել էր Հայաստանում՝ 1920-1922 թվականներին: Չնայած 1938թ. ամռանը այն վերակազմավորվել էր և դարձել ոչ ազգային զորամիավորում, պատերազմի սկզբին համալրվելով հանրապետության մարդկային և նյութական միջոցների հաշվին, դիվիզիան կրկին ձեռք էր բերել իր նախկին ազգային տեսքը. նրա անձնակազմի երկու երրորդը կազմում էին հայերը: 1941-1945թթ. դիվիզիան փառապանծ մարտական ուղի անցավ մասնակցելով խորհրդային զորքերի իրանական գործողությանը, Ուկրաինայի արևելյան շրջանների ծանր մարտերին, Ստալինգրադի ճակատամարտին՝ արժանանալով գվարդիական կոչման և պարգևատրվելով Լենինի շքանշանով, Կուրսկի աղեղի հարավային շրջանում տեղի ունեցած հերոսամարտին, Բելոռուսական գործողությանը՝ արժանանալով Վիտեբսկյան, իսկ նրա գնդերը՝ Պոլոցկյան պատվավոր անունների, այնուհետև մարտնչել

---

[1] *Боевой путь 409-й стрелковой Кировоградско-Братиславской ордена Богдана Хмельницкого Армянской дивизии /1941-1945гг.: Сборник документов и материалов. Е., т. I. 1980. с. 12-32.*
[2] *Саркисян С. М. 408-я Армянская стрелковая дивизия в битве за Кавказ. Е., 1985. с. 128.*
[3] *Ծովհաննիսյան Ս. Հ., Մեծ Հայրենական ճակատներով. Ե., 1975, էջ 102-178:*

Լատվիան և Լիտվիան գերմանաֆաշիստական զավթիչներից ազատագրման համար[1]:

Պատերազմական գործողություններին չմասնակցեց միայն Հայկական 261-րդ հրածգային դիվիզիան: Չնայած դրան այն մեծ գործ կատարեց Հայաստանի տարածքում խորհրդա-թուրքական սահմանի պաշտպանության բնագավառում, ինչպես նաև երթային վաշտեր պատրաստեց ռազմաճակատի համար. պատերազմի տարիներին դիվիզիան գործող բանակ ուղարկեց ավելի քան 10000 զինվոր ու սպա[2]:

Ինչպես երևում է վերոհիշյալից, հայկական ազգային դիվիզիաների պատմությունը սերտորեն առընչվում է ոչ միայն Հայրենական մեծ պատերազմին հայ ժողովրդի մասնակցության հիմնահարցի, այլև 1920-1930-ական թվականներին Խորհրդային Հայաստանի ազգային ռազմական շինարարության խնդիրների հետ: Ուստի պատահական չէ, որ հայ պատմագրությունը մեծ տեղ է հատկացրել նաև հայկական զորամիավորումների պատմության ուսումնասիրությանը: Այդ զորամիավորումների պատմության լուսաբանումն այսօրվա պայմաններում ավելի ուժեղացվորվում և գործնական կարևոր նշանակություն ստանում, քանի որ այն մեծ չափով նպաստում է մատաղ սերնդի ռազմահայրենասիրական դաստիարակությանը ընդհանրապես, երրորդ հանրապետության զինված ուժերի անձնակազմերին հայկական դիվիզիաների հերոսական, մարտական փառապանծ ավանդույթների ոգով ուսուցանելու գործին՝ մասնավորապես:

Հայ պատմաբաններից առաջինները Հայրենական մեծ պատերազմին հայերի մասնակցության, այդ թվում հայկական դիվիզիաների պատմության հիմնահարցի գիտական մշակմանը ձեռնամուխ եղան ռազմաճակատից տուն վերադարձած հայ պատմաբանները, որոնց համար աղբյուրագիտական կարևոր բազա հանդիսացավ Հայաստանի ԳԱ Պատմության ինստիտուտի Հայրենական մեծ պատերազմի կաբինետը և նրա արխիվը, որ կազմավորվել էր 1942թ. ակադեմիկոս Հովսեփ Օրբելու նախաձեռնությամբ: հետագայում այդ հայրենանվեր աշխատանքի մեջ ընդգրկվեցին ավելի երիտասարդ կադրեր, որոնք հնարավորություն ստացան պարբերաբար աշխատել ոչ միայն Հայաստանի, այլև նրա սահմաններից դուրս գտնվող զինվորական, պետական և կուսակցական արխիվներում, գրադարաններում ու թանգարաններում:

Հայ պատմաբաններից առաջինը Հայրենական մեծ պատերազմին հայ ժողովրդի մասնակցության հիմնահարցը լուսաբանել է պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Արամայիս Մնացականյանը: 1947թ. Երևանում նա հրատակարեց իր՝ «Հայ ռազմիկների հերոսական տարեգրությունները», 1954-ին՝ «Հայ ժողովուրդը Հայրենական մեծ պատերազմում», իսկ 1975-ին՝ «Միասնական շարքերում» մենագրությունը, որտեղ Հայրենական մեծ պատերազմին հայ ժողովրդի մասնակցության ընհանուր հիմնահարցի հետ միասին, համառոտակի ընդհանուր հիմնահարցի հետ միասին /6-7 էջի սահմաններում/ լուսաբանել է նաև հայկական դիվիզիաների մարտական ուղին: Նույն հեղինակի գրչին է պատկանում նաև հայ ժողովրդի պատմության ակադեմիական ուրհատորյակի վերջին

---

[1] *76-я Армянская стрелковая Краснознаменная им. К. Е. Ворошилова 51-я Гвардейская Витебская ордена Ленина дивизия 1920-1945гг.. Сборник документов и материалов. Е., 1976, с. 5-12; Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 8. Ե., 1970, էջ 46-56:*

[2] *Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 8, Ե., 1970, էջ 46-56:*

հատորի 1-ին գլուխը, որտեղ 10 էջ հատկացված է հայկական զորամիավորումների ստեղծման հարցին[1]:

Հայրենական մեծ պատերազմի ժամանակաշրջանը լուսաբանած պատմաբաններ՝ Սերվարդ Խարմանդարյանը, Երվանդ Խալեյանը, Կառլեն Միրզախանյանը, Վիկտոր Մուրադյանը իրենց աշխատություններում համառոտակի անդրադարձել են նաև հայկական դիվիզիաների պատմությանը՝ դրան հատկացնելով ընդամենը 1-2 էջ[2]:

Ամբողջապես մեկ դիվիզիայի պատմությանը նվիրված առաջին աշխատությունը հրատարակել է պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Ղևոնդ Դալլաքյանը. «Մարտական 89», Ե., 1966, 325 էջ: Չնայած արխիվային փաստերի աղքատության, Հայկական 89-րդ թամանյան եռակի շքանշանակիր դիվիզիայի վետերանի ուսումնասիրությունը իր ժամանակին գիտական պատշաճ գրված առաջին գիտական աշխատությունն էր: Դիվիզիայի մեկ այլ վետերան, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Արշավիր Հակոբյանի՝ «Կովկասյան նախալեռներից մինչև Բեռլին-Էլբա» /Ե., 1991, 348էջ/ մենագրությունը լուրջ ներդրում էր հայկական զորամիավորումների պատմության հիմնահարցի ուսումնասիրության ասպարեզում: Այն շարադրված է ոչ միայն ականատեսի աչքերով, այլ նաև հարուստ արխիվային նյութերի ժողովածուի հիման վրա, որի արխիվային փաստաթղթերն ու նյութերը ամբողջովին ԽՍՀՄ պաշտպանության կենտրոնական արխիվից հայտնաբերել և հրատարակության էր պատրաստել պատմական գիտությունների դոկտոր Կլիմենտ Հարությունյանը: Ժողովածուն կազմողների թվում էին՝ պատմական գիտությունների դոկտոր, ՀԽԱՀ Արխիվային վարչության պետ Աշոտ Հարությունյանը, նույն վարչության առաջատար մասնագետներ Օկտյաբրինա Բալիկյանն ու Էմմա Սարգսյանը[3]: Նշենք, որ հեղինակային նույն խմբի ջանքերով 1976թ. հրատարակվել էր «Հայկական 76-րդ Կ. Ե. Վորոշիլովի անվան կարմրադրոշ 51-րդ գվարդիական Վիտեբսկյան Լենինի շքանշանակիր հրաձգային դիվիզիան 1920-1945թթ.» փաստաթղթերի ու նյութերի ժողովածուն / 300 էջ/: 1980-1981թթ. Աշոտ Հարությունյանը և Հրանտ Հովհաննիսյանը կազմել ու հրատարակել էին «409-րդ հրազգային Կիրովագրադյան-Բրատիսլավյան, Բոգդան Խմելնիցկու շքանշանակիր Հայկական դիվիզիայի մարտական ուղին /1941-1945թթ./» փաստաթղթերի ու նյութերի ժողովածուն: Վերոհիշյալ երեք ժողովածուներն էլ լույս են տեսել «Բանբեր Հայաստանի արխիվների» հանդեսի միացյալ հատուկ համարներում: Հրատարակված ժողովածուները արխիվային կարևոր աղբյուր հանդիսացան հայկական դիվիզիաների պատմությամբ զբաղվող պատմաբանների համար: Այսպես օրինակ, դիվիզիայի վետերան Գրիգոր Աբրահամյանը օգտագործելով Հայկական 89-րդ Թամանյան եռակի շքանշանակիր հրաձգային դիվիզիայի մարտական ուղին լուսաբանող ժողովածուն 1994թ. Երևանում հրատարակվեց «Հայկական 89-րդ Թամանյան հրաձգային դիվիզիան

---

[1] *Նույն տեղում, էջ 46-56:*

[2] *Ս. Վ. Խարմանդարյան, Հայ ժողովրդի մարտական համագործակցությունը Խորհրդային Միության ժողովուրդների հետ միասին Հայրենական մեծ պատերազմում, Ե., 1955 /ռուսերեն/, Ծ. Պ. Աղայան, Ե. Մ. Խալեյան Ուրվագծեր Սովետական Հայաստանի պատմություն, մաս 3, Ե., 1959, Կ. Ժ. Միրզախանյան, Հայաստանի կոմերիտմիությունը Հայրենականն մեծ պատերազմի տարիներին, Ե., 1956, Վ. Ա. Մուրադյան, Հայաստանի կոմկուսը Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին, Ե., 1984 /ռուսերեն/ և այլն:*

[3] *Боевой путь Армянской Таманской орденов Красного Знамени, Кутузова 2-й степени, Красной Звезды дивизии 1942-1945гг., Сборник документов и материалов, Е., 1985, 747 страница :*

Հայրենական մեծ պատերազմի վերջին փուլում» /ռուսերեն/ մենագրությունը, ինչպես նաև մեկ տարի անց պաշտպանեց դոկտորական ատենախոսություն: Սակայն փոխանակ տողատակերում նշելու օգտագործած ժողովածուի համապատասխան էջերը, հեղինակը դրա փոխարեն, հակառակ գոյություն ունեցող կարգի, իբրև աղբյուր ցույց է տվել ժողովածուում տեղ գտած փաստաթղթերի արխիվային ֆոնդերի ցուցակներն ու գործերը:

Տարիների ընթացքում Թամանյան դիվիզիայի պատմությունը իրենց հուշագրություններում լուսաբանել են պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Խիկար Բարսեղյանը, դիվիզիայի 390—րդ հրաձգային գնդի հրամատար Երվանդ Կարապետյանը, «Կարմիր զինվոր» թերթիվ խմբագիր Սիմոն Նալբանդյանը և ուրիշներ :

Հայ պատմաբաններից առաջինը գիտական հատուկ ուսումնասիրություն է գրել Հայկական 76-րդ հրաձգային դիվիզիայի մասին Կլիմենտ Հարությունյանը: 1972թ. նա թեկնածուական ատենախոսություն է պաշտպանել այդ դիվիզիայի պատմության հիմնահարցի վերաբերյալ, 1980թ. հրատարակել է «51-րդ գվարդիական դիվիզիայի մարտական ուղին» գիրքը, իսկ 1994թ. պաշտպանել դոկտորական ատենախոսություն «Հայկական ազգային զորամիավորումները 1918-1945թթ.» թեմայով, որտեղ բացառապես արխիվային փաստերի հիման վրա նորովի են լուսաբանվել հայկական բոլոր դիվիզիաների, այդ թվում 76-րդ դիվիզիայի պատմությունը:

Հայկական 76-րդ լեռնահրաձգային դիվիզիայի պատմության որոշ հարցերն է փորձել լուսաբանել պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Արշակ Վարդապետյանը՝ «Գվարդիական դրոշի ներքո» /Ե., 1978/ գրքում: Հեղինակը ծանոթ լինելով դիվիզիայի պատմության վերաբերյալ հրատարակված փաստաթղթերի ու նյութերի ժողովածուին, անձամբ հիմնովին չաշխատելով համապատասխան արխիվներում, չի կարողացել հաղթահարել թեման և ստեղծել է բազմաթիվ փաստական անճշտություններով, աղավաղումներով ու կոպիտ սխալներով լի մի գործ, որը ժամանակին արժանացել է համապատասխան մասնագետների քննադատական խոսքին:

Հայ պատմաբաններն անդրադարձել են նաև Հայկական 408-րդ հրաձգային դիվիզիայի պատմությանը: Հատկապես արժեքավոր գործ է կատարել դիվիզիայի քաղբաժնի նախկին պետ, գնդապետ, պատմական գիտությունների թեկնածու Սիմոն Սարգսյանը: ԽՍՀՄ Պաշտպանության նախարարության կենտրոնական արխիվի համապատասխան ֆոնդերի և անձնական հուշերի հիման վրա 1965թ. նա Երևանում հրատարակել է «Այրվող անտառ», իսկ1985-ին՝ «Հայկական 408-րդ հրաձգային դիվիզիան Կովկասի համար մղված ճակատամարտում» գրքերը /Վերջինս՝ ռուսերեն/: Վերոհիշյալ դիվիզիայի պատմությանն է անդրադարձել նաև պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, այդ միավորման «Հանուն հայրենիքի» թերթի նախկին խմբագիր Արշավիր Հակոբյանը[2]:

Հայկական 390-րդ հրաձգային դիվիզիայի պատմության որոշ հարցեր լուսաբանվել են Գրիգոր Աբրահամյանի գրքի մի քանի էջերում[3]: Նույն թվականին

---

[1] *Բարսեղյան Խ. Հ., Այսպես ապրեցին, Ե., 1985, Կարապետյանե. Ա., Անմահության ճանապարհով, Ե., 1969, Նալբանդյան Ս. Ա., Հայ Թամանցիներ, Ե., 1947, Թամանցիներ, Ե., 1961, Մարտական «Կարմիր զինվորը», Ե., 1981 և այլն:*

[2] *Հակոբյան Ա. Մ., Հերոսական մարտերում, Ե., 1975, էջ 3-62:*

[3] *Абарян Г. С., Мощная оружия советских войск в боях за Крым 1941-1942, Е., 1975, с. 72-100.*

Երևանում դիվիզիայի նախկին քաղբաժնի պետ Սուրեն Թովմասյանը հրատարակեց «Մեծ Հայրենականի ճամփաներով» հուշագրությունը, որի 102-186 էջերը ամբողջովին նվիրված են Կերչի թերակղզում 1942թ. մարտ-մայիս ամիսներին միավորման մղած հերոսական մարտերի լուսաբանմանը: 390-րդ դիվիզիայի մասին համառոտ, բայց խիստ արժեքավոր տեղեկություններ կան նաև Սիմոն Սարգսյանի «51-րդ բանակի մարտական ուղին» աշխատության մեջ, որը լույս է տեսել 1983թ. Մոսկվայում ռուսերեն:

Հայկական բոլոր վեց դիվիզիաների մասին արժեքավոր տվյալներ են պարունակում գնդապետ Գուրգեն Բուռնազյանի «Անդրկովկասյան հանրապետությունների ազգային զորամիավորումները Հայրենական մեծ պատերազմում /1941-1945թթ./» դոկտորական ատենախոսության մեջ, որը պաշտպանվել է Երևանում՝ 1968 թվականին: Ինչպես արդեն նշեցինք զուտ հայկական դիվիզիաների պատմությանն է նվիրված Կլիմենտ Հարությունյանի «Հայկական ազգային զորամիավորումները 1918-1945թթ.» դոկտորական ատենախոսությունը, որը նոր խոսք է հայ պատմագրության ասպարեզում: Կ. Ա. Հարությունյանը հայկական դիվիզիաների պատմությանը անդրադարձել է նաև իր բազմաթիվ մենագրություններում և գիտական հոդվածներում[1]:

Այսպիսով, վերը շարադրածից պարզվում է, որ առ այսօր հայ պատմագրությունը զգալի և շնորհակալ աշխատանք է կատարել հայկական դիվիզրաների պատմության հետազոտման բնագաՀառում՝ ստեղծելով մեծարժեք մենագրություններ, արխիվային փաստաթղթերի ու նյութերի ժողովածուներ, բազմաթիվ հոդվածներ: Սակայն, եթե այդ առումով ավելի բարվոք վիճակում են գտնվում 89-րդ, 76-րդ և 408-րդ դիվիզիաների պատմության ուղղությամբ կատարված աշխատանքները, ապա նույնը չենք կարող ասել մյուս դիվիզիաների վերաբերյալ: Առ այսօր արխիվային փաստաթղթերի ժողովածուներ չեն կազմվել՝ նվիրված հայկական 390-րդ, 261-րդ և 408-րդ դիվիզիաների պատմությանը: Չկան հատուկ մենագրություններ նվիրված 390-րդ, 261-րդ, 409-րդ դիվիզիաների պատմությանը: Ուրեմն հայ պատմաբանների առաջնահերթ խնդիրներից է պատմության մեջ եղած այդ բացի վերացումը: Այն մեծ չափով կնպաստի Հայրենական մեծ պատերազմին հայ ժողովրդի մասնակցության հիմնահարցի բազմակողմանի լուսաբանմանը, ինչպես նաև մատաղ սերնդի և Հայկական բանակի անձնակազմի ռազմահայրենասիրական դաստիարակության գործին:

---

[1] *Հարությունյան Կ. Ա., Հայ ռազմիկները Չեխոսլովակիայի ազատագրման համար մղված մարտերում /1944-1945թթ./, Ե., 1983; Հայ ռազմիկները Հունգարիայի և Ավստրիայի ազատագրման մարտերում /1944-1945թթ./. Ե., 1990; Հայ ժողովրդի մասնակցությունը երկրորդ համաշխարհային պատերազմին /1939-1945թթ./, Ե., 2001; Հայ ժողովրդի ավանդը Հայրենական մեծ պատերազմում տարած հաղթանակում 1941-1945թթ., Ե., 2001 /Ռ. Հ. Մանուկյանի համահեղինակությամբ/; Հայկական ազգային զորամիավորումների մասնակցությունը Հայրենական մեծ պատերազմին, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1995, թիվ 1, էջ 53-72; Ու՞մ են պետք պատմական հետազոտությունների նման «ճշտումները», «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 2000, թիվ 2, էջ 177-191 /ռուսերեն/: Հայկական դիվիզիաները Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին, «Հայկական բանակ», 2000, թիվ 2, էջ 16-31 և այլն:*